

Andrzej SZABACIUK

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

andrzej.szabaciuk@kul.pl; aszabaciuk@gmail.com

POLITYKA ETNICZNA REPUBLIKI ŁOTEWSKIEJ

ABSTRACT **Ethnic Policy of Republic of Latvia**

This article aims to analyze the factors and significance of particular subjects and instruments of the Latvian ethnic policy. It will be examined in the context of relationships occurring between Latvia's policy on ethnic minorities, the attitude of the Russian-speaking minority and the Russian Federation's foreign policy on its fellow-countrymen abroad. We will also attempt to answer the question of how the Latvian ethnic policy influences horizontal interrelations between the state's individual ethnic groups – whether it alleviates social tensions or intensifies them.

Keywords: The Republic of Latvia, ethnic policy, Russian-speaking minority

Słowa kluczowe: Łotwa, konflikty etniczne, mniejszość rosyjskojęzyczna

WSTĘP

Kryzys chylącego się ku upadkowi Związku Radzieckiego aktywizował w trzech republikach nadbałtyckich elity zainteresowane istotnymi reformami w sferze ekonomicznej, społecznej i politycznej. Podobnie jak w większości republik związkowych zmiany forsowali głównie przedstawiciele miejscowej partii komunistycznej. Początkowo domagano się przede wszystkim poszerzenia zakresu swobody gospodarczej. Łotwa, podobnie jak Estonia czy Litwa, należała do tych republik radzieckich, w których poziom życia był nieco wyższy od przeciętnej ZSRR, przez co duża popularność zyskała tam teza, że zła sytuacja ekonomiczna jest skutkiem nadmiernej eksploatacji regionu nadbałtyckiego przez Moskwę. W konsekwencji 27 lipca 1989 r. Rada Najwyższa Łotewskiej SRR podjęła decyzję o przejściu republiki na „samodzielność gospodarczą”. Uchwała Rady uprawomocniła się 1 stycznia 1990 r.¹

Dezintegracja polityczna i gospodarcza Związku Radzieckiego umożliwiła władzom państw nadbałtyckich stopniowe uniezależnienie się od Kremla. Na Łotwie proces ten cechowała duża dynamika i radykalizm. W sferze politycznej Łotwa konsekwentnie implementowała wzorce demokratyczne, a w gospodarce reformy w duchu wolnorynkowego liberalizmu. Tylko polityka etniczna odbiegała znacząco od zachodnioeuropejskiego modelu układania stosunków międzyetnicznych, zyskując wyraźny charakter segregacyjny.

Już w pierwszych miesiącach po ogłoszeniu niepodległości władze łotewskie zastrzyły warunki przyznawania obywatelstwa, które mogły uzyskać praktycznie tylko osoby posiadające obywatelstwo przedwojennej Łotwy oraz ich potomkowie. Godziło to jednoznacznie w interesy mniejszości rosyjskojęzycznej, najczęściej niespełniającej tych kryteriów. W pierwszej fazie nowe przepisy nie regulowały precyzyjnie procedury naturalizacyjnej, dookreślono ją dopiero w ustawie z 1994 r., narzucając na aplikantów szereg ograniczeń kwotowych i czasowych. W ten sposób starano się zmniejszyć znaczenie polityczne i socjoekonomiczne populacji rosyjskojęzycznej. Jak zauważa Andrzej Wierzbicki, długookresowym celem Łotwy było stworzenie możliwe homogenicznego etnicznie państwa, poprzez asymilację przedstawicieli narodów nietytularnych lub zmuszenie ich do opuszczenia republiki².

Celem artykułu jest analiza uwarunkowań, znaczenia poszczególnych podmiotów i instrumentów łotewskiej polityki etnicznej. Rozpatrywana ona będzie w kontekście związków relacyjnych zachodzących między polityką Łotwy wobec mniejszości etnicznych, postawą mniejszości rosyjskojęzycznej i polityką zagraniczną Federacji Rosyjskiej wobec „zagranicznych rodaków” (соотечественников)³. Spróbujemy odpowiedzieć

¹ Ł. Makowski, *System polityczny Łotwy i jego związki ze sferą gospodarczą w dobie trzeciej fali demokracji*, Toruń 2010, s. 117 i nast.

² A. Wierzbicki, *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna*, Warszawa 2014, s. 234.

³ Termin „rodak” obejmuje wszystkie osoby w sposób duchowy czy kulturowo-etniczny powiązane z Federacją Rosyjską, ewentualnie ze Związkiem Radzieckim lub Imperium Romanowów. Zob.: R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, przeł. J. Łuczyński,

także na pytanie, jak łotewska polityka etniczna wpływa na horyzontalne współzależności między poszczególnymi grupami etnicznymi państwa – czy niweluje napięcia społeczne, czy je potęguje. Badając powyższe zagadnienia, posługiwaliśmy się metodą instytucjonalno-prawną, pomocną w charakterystyce zarówno podstawowych podmiotów prawnych, jak i normatywów określających ich udział w implementacji polityki etnicznej.

W artykule rozmyślnie używamy terminu „polityka etniczna”⁴, a nie narodowośćciowa, ponieważ wychodzimy z założenia, że podmiotem tej polityki są nie tylko mniejszości narodowe, ale także mniejszości etniczne i wyznaniowe, w których obrębie nie wykształciła się świadomość narodowa, a podstawą ich samoidentyfikacji jest język (w tym przypadku rosyjski), wyznanie (prawosławie) lub przynależność terytorialna (*vide* Latgalczy)⁵.

1. UWARUNKOWANIA ŁOTEWSKIEJ POLITYKI ETNICZNEJ

Polityka Republiki Łotewskiej wobec mniejszości etnicznych ściśle łączyła się z problemem historycznych uwarunkowań kształtowania się składu etnicznego państwa oraz z kwestią przekształceń ustrojowych schyłkowego Związku Radzieckiego. Warto zauważyć, że już w okresie carskim obszar nadbałtycki wyróżniał się wysokim poziomem życia, co zawdzięczał dynamicznemu rozwojowi miejscowego rolnictwa oraz przemysłu. Uwłaszczenie chłopów przeprowadzono tam jeszcze w czasach cara Aleksandra I, a w Rydze i Tallinie ulokowane były największe porty imperium, przy których dynamicznie rozwijał się przemysł, przyciągając ludność rosyjską. W okresie międzywojennym niepodległe władze łotewskie próbowały ograniczyć znaczenie społeczne i polityczne mniejszości rosyjskojęzycznej, co zakończyło się niepowodzeniem. Polityce tej kres położyła pierwsza okupacja radziecka, która przyniosła ze sobą represje dziesiątkujące łotewskie elity. Cześć osób zginęła z rąk żołnierzy radzieckich lub funkcjonariuszy służb bezpieczeństwa, innych zesłano na Syberię. Pomimo prześladowań radziecka Łotwa nie była tak zdewastowana jak większość republik związkowych, ponieważ została dość późno zaanektowana przez ZSRR i ominęły ją czystki i brutalna kolektywizacja lat

Kraków 1998, s. 183 i nast., *Zmieniająca się Europa '89*; О. Выхованец, А. Журавский, *Проблема возвращения соотечественников*, [w:] *Миграция в России 2000-2012*, red. И. Иванов, т. 1, cz. 1, Москва 2013, s. 574.

⁴ Zob.: R. Zenderowski, H. Chałupczak, W. Baluk, *Polityka etniczna: próba teoretycznej konceptualizacji*, [w:] *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. ciż, Lublin 2015, s. 26.

⁵ Szerzej o tym problemie zob.: D.D. Laitin, *Identity in Formation: The Russian-speaking Populations in the Near Abroad*, Ithaca 1998, s. 36-57, *Wilder House Series in Politics, History and Culture*. Badania socjologiczne przeprowadzone w 2001 r. w Kazachstanie, Mołdawii, na Ukrainie, w Gruzji i na Białorusi dowodzą, że tylko 13% populacji rosyjskojęzycznej identyfikuje się z narodem rosyjskim. Zob.: E. Poppe, L. Hagendoorn, *Types of Identification among Russians in the „Near Abroad”*, „Europe-Asia Studies” 2001, Vol. 53, nr 1, s. 61-63, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/09668130123914>.

30. Dodatkowo, krótki okres niepodległości przyczynił się do zwiększenia odporności społeczeństwa na sowietyzację. Miało to istotne implikacje w dekadach późniejszych⁶.

Po „odwilży” 1956 r. Łotwa i Estonia rozwijały się niezwykle dynamicznie, co przyciągało ludność rosyjską pracującą głównie w wielkich zakładach przemysłowych ulokowanych w stolicach republik. Skutkowało to istotnymi zmianami w składzie etnicznym Łotewskiej SRR – stale malał odsetek ludności łotewskojęzycznej w ogólnej liczbie populacji państwa. Ludność słowiańska, nie tylko rosyjska, do 1989 r. dominowała w większych miastach z Rygą na czele⁷.

Tabela 1. Zmiany w strukturze ludności Republiki Łotewskiej

	1935	1956	1970	1979	1989	2000
Łotysze	77%	62%	57%	54%	52%	58%
Rosjanie	9%	27%	39%	33%	34%	30%

Źródło: M.E. Commercio, *Russian Minority Politics in Post-Soviet Latvia and Kyrgyzstan. The Transformative Power of Informal Network*, Philadelphia 2010, s. 42, *National and Ethnic Conflict in the 21st Century*.

Niepokojącym zjawiskiem była także uprzywilejowana pozycja ludności rosyjskojęzycznej w aparacie władzy, wojsku czy w szkolnictwie. Zauważmy, że podobne problemy występowały praktycznie we wszystkich republikach poradzieckich, co stanowiło rezultat planowej sowieckiej polityki etnicznej, której podstawowym celem było wzmocnienie pozycji Rosjan i języka rosyjskiego we wszystkich sferach życia państwa⁸. Skutkowało to zmianami w składzie etnicznym poszczególnych republik. Po 1991 r. poza terytorium Federacji Rosyjskiej żyło ok. 25 mln etnicznych Rosjan lub osób rosyjskojęzycznych, z czego na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw aż 17 mln⁹.

Napięcia między łotewskimi środowiskami niepodległościowymi i rosyjskojęzyczną elitą Łotwy uwidoczniły się w okresie gorbaczowskiej *pierestrojki*. W październiku 1988 r. proniepodległościowe komitety obywatelskie sformowały łotewski Front

⁶ A. Szabaciuk, *Estoński i łotewski ruch narodowy w okresie przedrusyfikacyjnym*, „Studenckie Zeszyty Historyczne UJ” 2008, z. 15, s. 113-124; J. Dreifelds, *Latvia in Transition*, New York 1996, s. 22-45; V.O. King, *Latvia's Unique Path toward Independence: The Challenges Associated with the Transition from a Soviet Republic to an Independent State*, „International Social Science Review” 2012, Vol. 87, nr 3/4, s. 130-132.

⁷ Obecnie mniejszość rosyjskojęzyczna na Łotwie nie jest rozmieszczona równomiernie. Dominuje w stolicy, gdzie zgodnie ze spisem ludności z 2011 r. stanowi 55,8% ludności, oraz w graniczącym z Federacją Rosyjską regionie łatgańskim, gdzie ten odsetek sięga aż 60,3% ogółu populacji. Zob.: A. Матулионис, М. Фрейте, *Идентичность русской этнической группы и ее выражение в Литве и Латвии. Сравнительный аспект*, „Мир России” 2014, nr 1, s. 91.

⁸ Szerzej: R. Szporluk, *Imperium, komunizm i narody. Wybór esejów*, przeł. S. Czarnik, A. Nowak, Kraków 2003, s. 115-154, *Arkana Historii*.

⁹ T. Malmlof, *The Russian Populations of Latvia – Puppets of Moscow? Defence Analysis*, Stockholm 2006, s. 11, FOI-R, 1975; M.E. Commercio, *Russian Minority Politics in Post-Soviet Latvia and Kyrgyzstan. The Transformative Power of Informal Network*, Philadelphia 2010, s. 42, *National and Ethnic Conflict in the 21st Century*.

Ludowy, który zyskał decydujący wpływ na bieg spraw państwowych. Kilka dni później zwolennicy opcji prorosyjskiej założyli Interfront (Międzynarodowy Front Ludzi Pracy Łotewskiej SRR)¹⁰. Przedstawiciele obydwu obozów obawiali się, że strona przeciwna zmarginalizuje ich znaczenie w wybijającym się na niepodległość państwie. Rozwój sytuacji w republikach nadbałtyckich bacznie obserwował Michaił Gorbaczow, powoli ulegający wpływom konserwatystów wzywających do rozprawy z tendencjami separatystycznymi. W grudniu 1990 r. wokół głównych sowieckich budynków w Rydze eksplodowało niespodziewanie dwanaście ładunków wybuchowych. Władze radzieckie oskarżyły o zamach „skrajnych nacjonalistów”, co miało stanowić pretekst do rozprawy z niepodległościową opozycją. Utworzony przez sowieckich „twardogłowych” Łotewski Komitet Ocalenia Narodowego planował poprosić centralę o wsparcie wojskowe, mające rzekomo pomóc w wykryciu sprawców. W styczniu 1991 r. sowiecki OMON zaatakował łotewskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. W walkach zginęło pięć osób. I chociaż prezydent ZSRR twierdził, że działania te nie były z nim konsultowane, ugrupowania niepodległościowe niedowierzały kierownictwu sowieckiemu i postanowiły kontynuować proces emancypacji. 3 marca 1991 r. zorganizowano referendum w sprawie niepodległości, w którym 73% mieszkańców Łotewskiej SRR poparło ideę stworzenia suwerennego państwa¹¹.

Środowiska demokratyczne nie zdecydowały się jednak na szybkie wprowadzenie w życie wyników referendum, sondując postawę Kremla. Dopiero 21 sierpnia 1991 r. Rada Najwyższa ŁSRR ogłosiła pełną niepodległość. Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka uznała ją 23 sierpnia, a Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR w pierwszych dniach września. 17 września Łotwa wraz z innymi republikami nadbałtyckimi została pełnoprawnym członkiem ONZ¹².

Deklaracja niepodległości otworzyła przez Łotyszami zupełnie nowe możliwości. Podstawowym celem władz republiki była możliwie szybka integracja ze Wspólnotami Europejskimi oraz z NATO – stanowczo odrzucano możliwość członkostwa w WNP. Integracja z Zachodem wymuszała przeprowadzenie szeregu niepopularnych reform, dlatego obawiano się, że mniejszość rosyjskojęzyczna może stanowić czynnik hamujący zmiany. Była to niewątpliwie jedna z przyczyn radykalizacji polityki etnicznej. Kolejną był wzrost nastrojów rusofobicznych, stanowiący w większym stopniu konsekwencję przeobrażeń politycznych niż stosunków międzyetnicznych. Zgodnie z badaniami socjologicznymi przeprowadzonymi na Łotwie w 1993 r. tylko 14% Rosjan twierdziło, że nie chce mieć nic wspólnego z Łotyszami. Podobny stosunek do Rosjan okazywało aż 46% Łotysz¹³.

Poza uwarunkowaniami historycznymi, politycznymi czy etnicznymi duży wpływ na kształt łotewskiej polityki wobec mniejszości mają tendencje demograficzne występujące na Łotwie, od lat mierzącej się z niskim przyrostem naturalnym i masową

¹⁰ Ł. Makowski, *System polityczny Łotwy...*, s. 113-116.

¹¹ A. Kasekamp, *Historia państw bałtyckich*, przeł. A. Żukowska-Maziarska, Warszawa 2013, s. 174-177.

¹² V.O. King, *Latvia's Unique Path...*, s. 139.

¹³ R.J. Dreifelds, *Latvia in Transition*, s. 163-172.

migracją ludności. Należy jednak podkreślić, że wbrew obawom łotewskich elit, niejednokrotnie artykułowanym w latach 90. XX w., spadek liczby ludności nie jest zjawiskiem typowym tylko dla ludności łotewskojęzycznej i w jeszcze większym stopniu dotyka mniejszość rosyjskojęzyczną. W 1989 r. na Łotwie żyło 2,66 mln osób, z czego ludność rosyjskojęzyczna stanowiła ponad 900 tys. W 2011 r. populacja państwa zmalała do 2,07 mln, w tym mniejszość rosyjskojęzyczna skurczyła się do 557 tys. (spadek odpowiednio o 22% i 40%)¹⁴.

Jeszcze jedną istotną determinantą łotewskiej polityki etnicznej jest bliskość geograficzna Federacji Rosyjskiej oraz wiążąca się z nią obawa przed instrumentalnym wykorzystaniem kwestii mniejszości rosyjskojęzycznej w polityce Kremla. Zaniepokojenie to nie jest bezpodstawne, ponieważ na przestrzeni ostatniego dwudziestopięciolecia Rosja niejednokrotnie wykorzystywała kwestię ochrony „zagranicznych rodaków” do umacniania wpływów na obszarze tzw. „bliskiej zagranicy”. Aneksja Krymu i konflikt na wschodzie Ukrainy pokazał skrajny wariant takiego scenariusza, co dodatkowo zachęciło władze państw nadbałtyckich do poszukiwania możliwości zabezpieczenia się przed taką ewentualnością¹⁵.

2. PODMIOTY I GŁÓWNE KONCEPCJE ŁOTEWSKIEJ POLITYKI ETNICZNEJ

Politykę etniczną Łotwy kształtują przede wszystkim organy centralne państwa: prezydent, rząd i jego poszczególne resorty (przede wszystkim Ministerstwo Sprawiedliwości, Ministerstwo Edukacji i Nauki, Ministerstwo Kultury, Ministerstwo Spraw Zagranicznych) oraz podległe im urzędy państwowe. Mniejszy wpływ na jej ewolucję mają organizacje międzynarodowe i pozarządowe.

Prezydent nie posiada bezpośrednich prerogatyw umożliwiających realne kształtowanie łotewskiej polityki etnicznej. Z jego inicjatywy mogą być prowadzone wyłącznie konsultacje społeczne w tym zakresie. Ciałem koordynującym wspomniane działania jest powołana w 1996 r. Rada ds. Mniejszości przy prezydencie Republiki Łotewskiej. W jej pracach uczestniczą przedstawiciele jedenastu mniejszości etnicznych oraz delegaci parlamentarnego Komitetu Praw Człowieka. Efektem są rekomendacje przedkładać parlamentowi łotewskiemu¹⁶.

¹⁴ J. Więclawski, *The Case of the Russians in Latvia and the Need of the Comprehensive Research Approach in Contemporary International Relations*, „International Journal of Social Science Research” 2015, Vol. 3, nr 1, s. 124, [online] <http://dx.doi.org/10.5296/ijssr.v3i1.6917>.

¹⁵ A. Grigas, *Russia-Baltic Relations after Crimea's Annexation: Reasons for Concern?*, 2014, s. 2-7, *Cicero Foundation Great Debate Paper*, nr 14/05. Szerzej: T. Stępniewski, *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin 2011, s. 87-90; tenże, *Polityka bezpieczeństwa Ukrainy po 2010 roku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, R. 11, z. 2: *Słowiański trójkąt: Rosja, Ukraina, Białoruś*, s. 145-151.

¹⁶ A. Jansons, *Ethnopolitics in Latvia: Ethnopolitical Activities of State Institutions and Non-governmental Organisations and their Influence on the Social Integration Process*, „Ethnicity Studies” 2003, s. 127.

Kształtowanie i implementowanie łotewskiej polityki etnicznej należy do prerogatyw parlamentu i rządu łotewskiego. Istotny wpływ na kierunek zmian w tym zakresie miały podziały polityczne krystalizujące się w pierwszej połowie lat 90. Po wyborach parlamentarnych w 1993 r. w obrębie łotewskiego Frontu Ludowego i grupy Równouprawnienie (zrzeszającej byłych członków zdelegalizowanego w 1991 r. Interfrontu) zarysowały się wyraźne podziały polityczne. Środowiska niepodległościowe skupiły się głównie wokół ugrupowań centroprawicowych oraz prawicowych, cieszących się największym poparciem społecznym. Postkomuniści i część lewego skrzydła Frontu Ludowego przeszli do opozycji, tracąc realny wpływ na bieg spraw państwowych, m.in. z powodu stosunku wobec Federacji Rosyjskiej i kwestii mniejszości rosyjskojęzycznej¹⁷.

Wszystkie kluczowe reformy polityczne ostatniego dwudziestopięciolecia przygotowały partie centroprawicowe i to one wyznaczały główne kierunki łotewskiej etnopolityki. W okresie dwóch pierwszych kadencji parlamentu (*Saeima*), w latach 1993-1998, dominującą rolę odegrało ugrupowanie Łotewska Droga, które stworzyło mniejszościowy rząd koalicyjny z Łotewskim Związkiem Rolników i Partią Ludową. Wypracowany wówczas model polityki etnicznej próbował godzić interesy środowisk skrajnie prawicowych, domagających się możliwie radykalnych zmian, oraz skrzydła umiarkowanego, przy jednoczesnym odrzuceniu liberalnych postulatów ugrupowań lewicowych. W efekcie przepisy o obywatelstwie ustanowione w 1991 i w 1994 r. należy uznać za niezwykle restrykcyjne i mocno ograniczające prawa cywilne i obywatelskie ludności rosyjskojęzycznej. Naciski stałej misji OBWE, działającej na Łotwie w latach 1993-2001, krytyczne uwagi instytucji Unii Europejskiej oraz aktywność prezydenta Guntisa Ulmanisa przyczyniły się do uchwalenia w 1998 r. nowelizacji ustawy o obywatelstwie, łagodzącej ostrość wcześniejszych regulacji. Wpłynęły one także na kształt innych kluczowych normatywów: ustawy o statusie byłych obywateli Związku Radzieckiego, którzy nie są obywatelami Łotwy ani żadnego innego państwa (z 1995 r.), ustawy o szkolnictwie (z 1998 r.) oraz ustawy o ochronie języka państwowego z 1999 r.¹⁸

Ugrupowania centroprawicowe niejednokrotnie wchodziły w krótkotrwałe koalicje z partiami z prawej strony sceny politycznej, takimi jak Blok Zjednoczenie Narodowe „Wszystko dla Łotwy” – Łotewski Narodowy Ruch Niepodległości/Dla Wolności i Ojczyzny, mimo to nie uległy ich presji i nie zmieniły znacząco kierunku etnopolityki¹⁹. Nie poddały się również naciskom środowisk lewicowych, które w latach 1996-2008 przygotowały 400 projektów zmian prawnych: 30% dotyczyło nauczania w szkołach w języku rosyjskim, 30% praw wyborczych, 15% polityki językowej,

¹⁷ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy*, [w:] G. Motyka i in., *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953*, Gdańsk–Warszawa 2012, s. 486.

¹⁸ A. Блейне и in., *История Латвии: XX век*, Пира 2005, s. 422 i nast.; J. Więclawski, *Perspektywy procesów naturalizacji i integracji społecznej w Republice Łotewskiej*, Warszawa 2003, s. 12-18, *Opinie (MSZ, Departament Strategii i Planowania Polityki Zagranicznej)*, 60.

¹⁹ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 488 i nast.

a 15% kwestii ograniczania możliwości pracy przez osoby nieposiadające obywatelstwa łotewskiego²⁰.

Ugrupowania lewicowe – zarówno postkomuniści skupieni w Łotewskiej Partii Socjaldemokratycznej, jak i środowiska wywodzące się z Frontu Ludowego, tworzące Partię Zgody Narodowej – nie były w stanie przekonać wyborców i stworzyć alternatywy dla rządów centroprawicowych. Próba sformowania jednolitego prorosyjskiego bloku politycznego pod nazwą O Prawa Człowieka na Zjednoczonej Łotwie podjęta w 1998 r. – w czasie największego kryzysu w stosunkach łotewsko-rosyjskich ostatnich dwóch dekad – też nie przyniosła oczekiwanych rezultatów²¹.

W 2005 r. po lewej stronie sceny politycznej pojawiło się nowe ugrupowanie – Centrum Zgody. Jej liderem został jeden ze współtwórców Partii Zgody Narodowej Sergejs Dolgopolovs, który nie krył swoich porosyjskich sympatii. W jego opinii bliskie kontakty z Moskwą przyniosą wymierne korzyści gospodarcze i polityczne, dlatego należy podjąć szereg działań zmierzających do nowego zdefiniowania stosunków rosyjsko-łotewskich, co musi poprzedzać zmiana polityki wobec mniejszości rosyjskojęzycznej na Łotwie. W sumie postulaty Centrum Zgody nie były niczym odkrywczym, jednak lider tego ugrupowania poszedł o krok dalej. Z doniesień medialnych wiemy, że w 2005 r. wielokrotnie odwiedzał Moskwę i tam konsultował swoją strategię polityczną. Najprawdopodobniej na jednym z takich spotkań podjęto decyzję o desygnowaniu na przewodniczącego ruchu Nilsa Ušakovsa – popularnego dziennikarza rosyjskiego pierwszego kanału bałtyckiego²².

Centrum Zgody nie ograniczało się bynajmniej do nieoficjalnych kontaktów z rosyjskimi władzami. W 2009 r. Ušakovs wziął udział w kongresie Jednej Rosji w Petersburgu, a w listopadzie tegoż roku jeden z liderów ruchu, Janis Urbanovics, podpisał z przewodniczącym Dumy Państwowej i jednocześnie prominentnym działaczem Jednej Rosji, Borisem Gryzłowem, porozumienie o współpracy obu partii. Był to pierwszy taki przypadek w historii niepodległej Łotwy. Jeszcze więcej kontrowersji budzi kwestia finansowania Centrum Zgody przez Federację Rosyjską. Chociaż władzom łotewskim nie udało się zgromadzić dowodów potwierdzających takie praktyki, to zebrane informacje sugerują duże prawdopodobieństwo takiego scenariusza²³.

Istotnym wydarzeniem w łotewskim życiu politycznym było zwycięstwo Centrum Zgody w wyborach municypalnych w Rydze w 2009 r. Sukces środowisk prorosyjskich

²⁰ S. Baltruška, I. Indāns, K. Krūma, *Enacting Non-citizenship in Latvia: Challenges to National and European Frameworks*, ENACT Consortium, Brussels 2009, s. 14.

²¹ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 489; S. Baltruška, I. Indāns, K. Krūma, *Enacting Non-citizenship in Latvia...*, s. 14. Kryzys łotewsko-rosyjski wywołało brutalne stłumienie manifestacji emerytów z Rygi, głównie przedstawicieli mniejszości rosyjskojęzycznej, protestujących przeciwko znacznemu podniesieniu taryf na usługi komunalne. W efekcie Federacja Rosyjska rozpoczęła zmasowaną antyłotewską nagonkę propagandową, zgłosiła także projekt rezolucji do Rady Bezpieczeństwa ONZ potępiającej łotewską politykę wobec mniejszości etnicznych. Zob.: J. Więclawski, *Perspektywy procesów...*, s. 12.

²² Tak przynajmniej sugeruje Andis Kudors. Zob.: A. Kudors, *Russian Soft Power and Non-Military Influence: The View from Latvia*, [w:] *Tools of Destabilization. Russian Soft Power and Non-military Influence in the Baltic States*, red. M. Winnerstig, Stockholm 2014, s. 82 i nast., FOI-R-3990-SE.

²³ *Tamże*, s. 84 i nast.

mógł zapowiadać przyszłe zwycięstwa na szczeblu ogólnopaństwowym. Tak się jednak nie stało. Zmienił się jednak klimat polityczny w stolicy państwa. Nowy mer – znany nam dobrze Nils Ušakovs – zaraz po objęciu urzędu zintensyfikował swoje kontakty z Moskwą, jednym z miast partnerskich Rygi. Dodatkowo, miesiąc po wyborach zorganizował w stolicy kongres łotewskich Rosjan, na który list gratulacyjny skierowała rosyjska ambasada na Łotwie. W latach następnych kontakty Moskwy i Rygi były dalej bardzo dobre, co wyraźnie kontrastowało z chodnymi stosunkami rosyjsko-łotewskimi²⁴.

Partie lewicowe w walce o prawa mniejszości rosyjskojęzycznej na Łotwie wspierały organizacje pozarządowe. W Republice Łotewskiej działa około 200 organizacji powiązanych z określonymi mniejszościami narodowościowymi, głównie z mniejszością rosyjską. Najczęściej są to organizacje kulturalne (m.in. Stowarzyszenie Kulturalne Rosjan na Łotwie, Związek Nauczycieli Języka i Kultury Rosyjskiej), organizacje zapewniające pomoc prawną, w tym broniące praw mniejszości rosyjskiej (przykładowo Organizacja Niezależnych Ekspertów na Łotwie, Związek Obywateli i Nieobywateli, Łotewski Komitet Praw Człowieka, Związek Weteranów i Uczestników Blokad Leningradu itd.), organizacje skupiające przeciwników łotewskiej polityki edukacyjnej (Związek Wsparcia Szkół Rosyjskojęzycznych na Łotwie, Klub Rosyjski) oraz wspierające rosyjskie życie społeczne (np. Związek Rosjan na Łotwie czy Stowarzyszenie Rosjan na Łotwie)²⁵.

Większość organizacji pozarządowych skupiających mniejszości etniczne na Łotwie była niewielka i dysponowała ograniczonymi środkami finansowymi. Zaradzić temu mogła konsolidacja tego typu struktur, której sprzyjały władze rosyjskie. W ten sposób powołano Zjednoczony Kongres Rosyjskich Wspólnot Łotwy oraz Związek Obywateli Rosyjskich na Łotwie. Znany jest także Łotewski Związek Rosjan (Союз российских соотечественников Латвии)²⁶.

Władze federalne prowadzą szeroko zakrojoną akcję pomocy osobom rosyjskojęzycznym żyjącym w regionie nadbałtyckim. Zajmują się tym różnego typu organizacje, m.in. Russkij Mir, Fundacja na Rzecz Obrony Praw Rosjan (российских соотечественников) za Granicą, organizacja Świat bez Nazizmu z jej lokalnymi oddziałami w poszczególnych państwach nadbałtyckich. Niezwykle istotną rolę w tym aspekcie polityki Moskwy odgrywa również Federalna Agencja ds. Wspólnoty Niepodległych Państw, Rodaków Mieszkających za Granicą i Międzynarodowej Współpracy Humanitarnej (Rossotrudnicestwo). Na ich funkcjonowanie władze na Kremlu przeznaczają miliony dolarów i m.in. za ich pośrednictwem wspierane są lokalne organizacje zrzeszające osoby rosyjskojęzyczne żyjące na obszarze poradzieckim oraz przychylne Moskwie partie polityczne. Szacuje się, że 68% grantów przyznawanych przez wymienione organizacje trafia w ten czy inny sposób do osób powiązanych z prorosyjskimi

²⁴ *The „Humanitarian Dimension” of Russian Foreign Policy toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States*, red. G. Pelnēns, Riga 2010, s. 85 i nast.

²⁵ S. Baltruška, I. Indāns, K. Krūma, *Enacting Non-citizenship in Latvia...*, s. 12.

²⁶ Human Rights Watch, *Laws of Attrition. Crackdown on Russia's Civil Society after Putin's Return to the Presidency*, 24 IV 2013, s. 13-36.

ugrupowaniami w państwach nadbałtyckich. Na podstawie dochodzenia prowadzonego przez Bałtyckie Centrum Dziennikarstwa Śledczego Re:Baltic wiemy o aktywności około czterdziestu prorosyjskich organizacji pozarządowych wspieranych przez rosyjskie firmy i osoby indywidualne. Oficjalnie otrzymały one wsparcie w wysokości 1,5 mln euro tylko w okresie trzech ostatnich lat. Jednak rzeczywisty poziom subwencji jest najprawdopodobniej znacznie wyższy²⁷.

Wsparcie rosyjskie może przybierać także inne formy. Przykładowo praktycznie co roku do organizacji zrzeszających osoby rosyjskojęzyczne na Łotwie trafiają transporty książek przeznaczone dla uczniów szkół mniejszościowych. Pierwszy taki transport trafił tam w 1996 r. i liczył kilka tysięcy książek, ale już w 2003 r. na Łotwę dostarczono ich 55 tys. Młodzież i nauczyciele szkół mniejszościowych zapraszani są do Federacji Rosyjskiej na seminaria naukowe, wycieczki. Najzdolniejsi otrzymują stypendia na kontynuację nauki w Rosji²⁸.

Realny wpływ ugrupowań opozycyjnych i prorosyjskich organizacji pozarządowych na politykę etniczną państwa jest obecnie niewielki. Łotwa zmodyfikowała większość kontrowersyjnych normatywów regulujących status mniejszości zgodnie z wytycznymi OBWE i UE jeszcze w drugiej połowie lat 90. Zakończono sukcesem starania o członkostwo w Unii Europejskiej potwierdziły ich zgodność z unijnym prawem, co stanowczo organiczna możliwość internacjonalizacji problemu ochrony praw ludności rosyjskojęzycznej na Łotwie.

3. INSTRUMENTY ŁOTEWSKIEJ POLITYKI ETNICZNEJ

Polityka Republiki Łotewskiej wobec mniejszości rosyjskojęzycznej regulowana jest przez szereg normatywów szczegółowo określających kompetencje poszczególnych instytucji państwowych w tym zakresie. Jedno z kluczowych miejsc w tym systemie zajmuje ustawa o obywatelstwie z 22 lipca 1994 r.

3.1. Ustawa o obywatelstwie i o bezpieczeństwa²⁹

Punktem wyjścia reformy polityki etnicznej było negowanie zgodności z prawem międzynarodowym radzieckiej aneksji państw bałtyckich w 1940 r. – nieuznanej przez mocarstwa zachodnie – a co za tym idzie traktowanie Łotewskiej SRR jako tworu obcego, stanowiącego efekt sowieckiej okupacji. Z tego punktu widzenia międzywojenna Repu-

²⁷ *Kremlin's millions: How Russia funds NGOs in Baltics*, Delfi, 4 IX 2015, [online] <http://en.delfi.lt/nordic-baltic/kremlins-millions-how-russia-funds-ngos-in-baltics.d?id=68908408>, 10 VIII 2015.

²⁸ N. Muižnieks, *Russian Foreign Policy towards „Compatriots” in Latvia*, [w:] *Latvian-Russian Relations. Domestic and International Dimensions*, ed. tenże, Riga 2006, s. 127; M. Kosienkowski, *Strategia adaptacyjna Federacji Rosyjskiej wobec państw bałtyckich*, Toruń 2006, s. 91-93.

²⁹ Termin „bezpaństwowcy” (*stateless persons*) stosowany jest w artykule zgodnie z definicją zaczerpniętą z prawa międzynarodowego. Zob.: Konwencja ONZ o statusie bezpaństwowców z 28 VIII 1954 r., art. 1.

blika Łotewska *de iure* nie przestała istnieć i wszystkie normy prawne, wraz z konstytucją z 1922 r., utrzymały moc prawną³⁰.

Idąc tym tokiem rozumowania, 5 maja 1990 r. przywrócono częściowo przedwojenną konstytucję³¹, a 15 października 1991 r. ustawę o obywatelstwie łotewskim z 19 sierpnia 1919 r., która przyznawała obywatelstwo zgodnie z zasadą *ius sanguinis*: wyłącznie obywatelom międzywojennej Łotwy i ich potomkom³². W 1993 r. w oparciu o nowe przepisy zorganizowano wybory parlamentarne, które wygrała centroprawica³³.

Nowe regulacje prawne odmawiały obywatelstwa ponad 700 tys. mieszkańców Łotwy, głównie Rosjanom, Ukraińcom, Białorusinom, w sumie stanowiącym około 30% ogółu ludności żyjącej w państwie³⁴. W oficjalnych dokumentach określano oni byli „byli obywatele ZSRR, którzy nie są obywatelami Łotwy ani żadnego innego państwa”. Nie dysponowali oni biernym ani czynnym prawem wyborczym, utrudniono im swobodne dysponowanie nieruchomościami, pozbawiono uprawnień do części świadczeń socjalnych oraz zakazano obejmowania określonych stanowisk w służbie publicznej i w przedsiębiorstwach państwowych³⁵.

Podstawowe prawa cywilne bezpaństwowcy uzyskali dopiero na mocy ustawy z 12 kwietnia 1995 r. Przy czym nowe przepisy objęły tylko przedstawicieli mniejszości rosyjskojęzycznej żyjących na Łotwie przed 1 lipca 1991 r. Zagwarantowano im m.in. swobodny wybór miejsca zamieszkania, prawo wyjazdu i powrotu z zagranicy oraz niektóre świadczenia socjalne. Otrzymali oni także odpowiednie dokumenty potwierdzające ich status. Dzięki tym zmianom cieszyli się znacznie szerszym zakresem ochrony niż typowi bezpaństwowcy, których status określa Konwencja ONZ z 1954 r.³⁶

Jedyną drogą do uzyskania obywatelstwa była naturalizacja. Osoby poddające się tej procedurze musiały spełnić szereg warunków formalnych, w tym legitymować się co najmniej sześcioletnią rezydenturą i biegłą znajomością języka łotewskiego, historii i kultury łotewskiej, dodatkowym utrudnieniem były limity naturalizacyjne (0,1% ogółu ludności rocznie)³⁷.

Ustawa z 22 lipca 1994 r. w niewielkim stopniu różniła się od przepisów z 1919 r. W dalszym ciągu obywatelstwo uzyskać mogły tylko osoby, które urodziły się na

³⁰ Szerzej: R. Kwiecień, *Tożsamość Litwy, Łotwy i Estonii w świetle prawa międzynarodowego*, „Studia i Materiały” (Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych) 1997, nr 5, s. 12-24.

³¹ Tylko rozdz. 1, 2, 3, 6. W całości obowiązywała dopiero od 6 VII 1993 r. Dopiero 27 I 1994 r. w pełni przywrócono konstytucję z 1922 r. Zob.: B. Jagusiak, *Systemy polityczne krajów nadbałtyckich*, Warszawa 2013, s. 63.

³² A. Lottmann, *No Direction Home: Nationalism and Statelessness in the Baltics*, „The Texas International Law Journal” 2008, Vol. 43, nr 3, s. 506 i nast.

³³ V.O. King, *Latvia's Unique Path...*, s. 138-140; *The History of the Baltic Countries*, red. Z. Kiaupa i in., Tallinn 2002, s. 212.

³⁴ Z czasem liczba osób bez obywatelstwa zmniejszała się. W 2000 r. było ich ok. 20% ogólnej populacji. Zob.: T. Malmlof, *The Russian Populations of Latvia...*, s. 46.

³⁵ Д. Блейере i in., *История Латвии...*, s. 417.

³⁶ J. Więclawski, *Perspektywy procesów...*, s. 10; *The „Humanitarian Dimension”...*, s. 164.

³⁷ V.O. King, *Latvia's Unique Path...*, s. 141.

Łotwie przed 1940 r., i ich potomkowie. Zmianie uległy nieco zasady naturalizacji: konieczna była pięcio-, nie sześcioletnia, rezydentura (liczona od 5 maja 1990 r.), dobra znajomość języka łotewskiego, podstawowa znajomość konstytucji, hymnu i historii Łotwy, stały dochód, przysięga na lojalność Łotwie oraz zrzeczenie się poprzedniego obywatelstwa³⁸. Warto jednak podkreślić, że podobnie jak wcześniej nie wszyscy mogli ubiegać się o obywatelstwo, wprawdzie po protestach prezydenta i organizacji międzynarodowych zniesiono limity ilościowe, ale na ich miejsce wprowadzono system tzw. „okien naturalizacyjnych”: o obywatelstwo mogły ubiegać się tylko osoby w określonym wieku, poczynając od najstarszych³⁹.

Jak już wspominaliśmy, Unia Europejska, OBWE i Rada Europy naciskały na Rygę, postulując liberalizację polityki etnicznej. Początkowo władze łotewskie nie zamierzały ustąpić, obawiając się długofalowych skutków takiej decyzji. Na uelastycznienie ich stanowiska wpłynęły negocjacje akcesyjne z Unią Europejską. 22 czerwca 1998 r. uchwalono nowelizację znoszącą system „okien naturalizacyjnych” i zwalniającą z obowiązku naturalizacji sieroty i dzieci nieznanego pochodzenia, osoby, które ukończyły edukację w języku łotewskim oraz dzieci bezpaństwowców urodzone przed 21 sierpnia 1991 r. – o ile przynajmniej jeden rodzic wyrazi taką wolę. Przeciwno zmianom wystąpiła część łotewskich parlamentarzystów, którzy preforsowali zorganizowanie referendum w tej sprawie. Groźba zahamowania procesu integracji ze strukturami zachodnimi sprawiła, że 3 października 1998 r. większość głosujących (52,54%) zaakceptowała nowelizację. Centroprawicowe ugrupowania nie były jednak skłonne do dalszych ustępstw, i to na skutek ich protestów bezpaństwowcy nie mogli w przyszłości uzyskać obywatelstwa unijnego, co postulowała część urzędników z Brukseli⁴⁰.

Istotne zmiany w ustawie o obywatelstwie wprowadzono także 9 maja 2013 r. Od tego momentu zezwolono na posiadanie podwójnego obywatelstwa przez osoby z paszportem państw UE, NATO, Australii, Nowej Zelandii, Brazylii oraz państw, które podpisały z Łotwą stosowne porozumienia (z Federacją Rosyjską takiego porozumienie nie podpisano). Doprecyzowano i rozszerzono katalog ograniczeń w procedurze naturalizacyjnej. Nie mogły jej przejść m.in. osoby kwestionujące niepodległość Łotwy, byli funkcjonariusze sowieckich służb bezpieczeństwa, osoby propagujące faszyzm, szowinizm, komunizm oraz służące w formacjach mundurowych innych państw bez odpowiedniej zgody⁴¹.

Władze Łotwy starały się zacierać podziały społeczne między ludnością rosyjskojęzyczną i łotewskojęzyczną, promując naturalizację, będącą jednym z kluczowych elementów procesu integracji społecznej. Koordynacja tych działań spadła na barki Urzę-

³⁸ *Citizenship Law*, [online] http://www.vvc.gov.lv/export/sites/default/docs/LRTA/Likumi/Citizenship_Law.doc, 4 VIII 2015.

³⁹ Д. Блейне и in., *История Латвии...*, s. 417.

⁴⁰ A. Ivlevs, R.M. King, *From Immigrants to (Non-)citizens: Political Economy of Naturalisations in Latvia*, „IZA Journal of Migration” 2012, Vol. 1, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1186/2193-9039-1-14>; I. Jeffries, *The Countries of the Former Soviet Union at the Turn of the Twenty-First Century. The Baltic and European States in Transition*, New York 2004, s. 182.

⁴¹ *Citizenship Law...*

du Naturalizacji, powołanego decyzją Rady Ministrów z 18 października 1994 r. Od 2001 r. instytucję tę wspiera Fundacja Integracji Społecznej, nadzorującą proces redystrybucji środków finansowych przeznaczonych na inicjatywy integracyjne. Co ważne, dysponuje ona zarówno środkami publicznymi, jak i prywatnymi, w tym pozyskiwanymi z zagranicy⁴².

Początki były jednak mało zachęcające. Do listopada 1998 r. wniosek o obywatelstwo złożyło mniej niż 14 tys. osób z około 600 tys. bezpaństwowców rezydujących na Łotwie, co mogło być m.in. konsekwencją obowiązywania limitów i systemu „okien naturalizacyjnych”. Problemem były zapewne również stosunkowo duże koszty procedury oraz brak wiedzy o niej. Dodatkowo, część młodzieży odkładała decyzję o naturalizacji, ponieważ osoby nieposiadające obywatelstwa łotewskiego zwolniono z obowiązku służby wojskowej. Mogły one także bez wiz przekroczyć granicę z Federacją Rosyjską. Część populacji rosyjskojęzycznej, szczególnie osoby starsze, praktycznie nie znała języka łotewskiego, przez co nie była w stanie zdać egzaminu państwowego, a ze względu na trudną sytuację finansową nie mogła sobie pozwolić na opłacenie kursu językowego. Jeszcze inna grupa po prostu nie widziała potrzeby ubiegania się o obywatelstwo⁴³.

Niewielki postęp procesu naturalizacji skłonił władze łotewskie do modyfikacji procedury. W 2001 r. znacząco obniżono jej koszty osobom najuboższym. Dodatkowo z obowiązku zdawania egzaminu językowego zwolniono uczniów, którzy zaliczyli egzamin państwowy z języka łotewskiego w szkołach średnich mniejszości narodowych. Przewidziano także możliwość organizacji bezpłatnych kursów językowych dla kilku tysięcy osób zainteresowanych obywatelstwem łotewskim⁴⁴.

Liberalizacja procedury naturalizacyjnej oraz członkostwo Łotwy w Unii Europejskiej zwiększyły zainteresowanie obywatelstwem łotewskim – łotewski paszport znacznie ułatwia podróżowanie po Europie i Ameryce Północnej (obywatele Łotwy i Estonii mogą wyjeżdżać do USA bez wiz od 2008 r.) oraz umożliwia podejmowanie legalnej pracy w państwach Unii Europejskiej⁴⁵. Tak więc w 2004 r. wnioski naturalizacyjne złożyło 21 297 osób, a w 2005 r. 19 807. Zgodnie z danymi Urzędu Naturalizacji do 2014 r. łotewskie obywatelstwo otrzymało w sumie ponad 142 tys. osób. Jednocześnie gwałtownie spadła liczba bezpaństwowców: z ponad 700 tys. w pierwszej połowie lat 90., przez 556 tys. w 2000 r., do 281 tys. w 2012 r. Tak gwałtowny spadek populacji rosyjskojęzycznej na Łotwie jest efektem m.in. wspomnianych negatywnych tendencji demograficznych⁴⁶.

Jak zatem widzimy, władzom łotewskim udaje się stopniowo rozwiązywać problem bezpaństwowców, niemniej jednak w dalszym ciągu potencjalnym zagrożeniem może być instrumentalne wykorzystywanie mniejszości rosyjskojęzycznej w polityce Federacji Rosyjskiej wobec Łotwy. Pamiętamy, że zarówno wojnę rosyjsko-gruzińską z 2008 r.,

⁴² A. Jansons, *Ethnopolitics in Latvia...*, s. 126-128.

⁴³ J. Więclawski, *Perspektywy procesów...*, s. 10-12; tenże, *The Case of the Russians...*, s. 122.

⁴⁴ J. Więclawski, *Perspektywy procesów...*, s. 18-19.

⁴⁵ Bruksela umożliwiła bezpaństwowcom swobodne poruszenie się w obrębie strefy Schengen dopiero w 2007 r. Zob.: A. Ivlevs, R.M. King, *From Immigrants...*

⁴⁶ J. Więclawski, *The Case of the Russians...*, s. 123.

jak i hybrydowy konflikt rosyjsko-ukraiński poprzedzała zaplanowana i przeprowadzona z rozmachem akcja paszportyzacji miejscowej ludności rosyjskojęzycznej⁴⁷.

Na dzień dzisiejszy nie wiemy, jak wielu mieszkańców Łotwy otrzymało rosyjski paszport. Według różnych szacunków może ich być od 15 do 60 tys. Niewiele wiemy też o tym, jak kształtują się krótko- i długookresowe trendy – czy liczba osób przyjmujących obywatelstwo rosyjskie rośnie, czy maleje? Andis Kudors, opierając się na danych Głównego Urzędu Statystycznego, sugeruje, że liczba obywateli rosyjskich żyjących na Łotwie w latach 2005-2008 potroiła się⁴⁸.

Pojawia się jednak pytanie, czy badania Kudorsa uwzględniają szybko rosnącą liczbę Rosjan uzyskujących po 2004 r. prawo do pięcioletniej rezydentury na terenie Łotwy, jeżeli tylko kupią w Rydze nieruchomości o łącznej wartości co najmniej 188 tys. euro (ewentualnie na prowincji za nie mniej niż 100 tys. euro). Zgodnie z danymi łotewskich służb migracyjnych tylko w latach 2009-2014 prawie 19 tys. obywateli rosyjskich wystąpiło z takim wnioskiem. Z czego w 2013 r. było ich więcej niż 5 tys.⁴⁹

3.2. Polityka językowa i reforma edukacji

Kolejnym elementem nowej łotewskiej polityki etnicznej była ustawa językowa uderzająca w pozycję ludności rosyjskojęzycznej. Warto podkreślić, że przez większość okresu sowieckiego jedynym językiem państwowym na Łotwie był język rosyjski. Język łotewski uzyskał status drugiego języka państwowego dopiero na mocy dekretu Rady Najwyższej ŁSRR z 1988 r. Rok później (5 maja 1989 r.) wprowadzono przepisy pozbawiające język rosyjski statusu języka państwowego. W 1992 r. władze powołały Centrum Języka Państwowego, Komisję ds. Doskonalenia Języka Państwowego oraz Inspekcję Języka Państwowego. Zgodnie z nowymi regulacjami wszyscy pracownicy instytucji i przedsiębiorstw państwowych, placówek oświatowych oraz organizacji publicznych musieli legitymować się znajomością języka łotewskiego na poziomie umożliwiającym im wykonywanie ich obowiązków. Dodatkowo tylko w tym języku można było sporządzać oficjalne dokumenty oraz prowadzić korespondencję urzędową⁵⁰.

Wspomniane przepisy obowiązywały aż do 1999 r., kiedy uchwalono nową ustawę o języku państwowym, szczegółowo regulującą kwestię ochrony języka łotewskiego, ale także liwskiego – używanego przez niewielką grupę etniczną Liwów – oraz łatgałskiego (od Łatgalii, tj. polskich Inflant), uznanego za historyczny wariant języka łotewskiego⁵¹.

⁴⁷ K. Natoli, *Weaponizing Nationality: An Analysis of Russia's Passport Policy in Georgia*, „Boston University International Law Journal” 2010, Vol. 28, nr 2, s. 389-416; *The „Humanitarian Dimension”*..., s. 77-309.

⁴⁸ *The „Humanitarian Dimension”*..., s. 164.

⁴⁹ *Russians Dominate Latvian Residency Permits*, LMS, 24 VII 2014, [online] <http://www.lsm.lv/en/article/societ/society/statistical-image-of-russians-in-latvia.a92444>, 12 VIII 2015.

⁵⁰ J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii (międzynarodowy zarys porównawczy sytuacji w latach 1918-1940 oraz 1990-1996)*, Warszawa 1998, s. 63 i nast.

⁵¹ A. Priedīte, *Surveying Language Attitudes and Practices in Latvia*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development” 2005, Vol. 26, nr 5, s. 410 i nast., [online] <http://dx.doi.org/10.>

Władze rosyjskie i prorosyjskie ugrupowania pozarządowe przez cały okres dwudziestopięciolecia domagały się zmiany tych regulacji. W 2011 r. udało się nawet zebrać wymagane 10% podpisów osób uprawnionych do głosowania i w roku następnym zorganizowano referendum w sprawie przyznania językowi rosyjskiemu statusu języka państwowego. Pomimo dużej mobilizacji środowisk prorosyjskich zaledwie 25% głosujących poparło ten pomysł⁵².

Problem funkcjonowania języka rosyjskiego w sferze publicznej łączył się z kwestią reformy systemu edukacji. Łotysze po odzyskaniu niepodległości obawiali się, że istniejący paralelnie mniejszościowy system edukacji może wzmacniać orientację prorosyjską i zniechęcać do nauki języka państwowego. Pierwsze działania zmierzające do zminimalizowania tego zagrożenia ograniczały się do modyfikacji programu nauczania w szkołach mniejszościowych. W 1995 r. wprowadzono obowiązek nauki określonej liczby przedmiotów w języku łotewskim (w szkołach podstawowych dwóch, a w szkołach średnich trzech). Nowe przepisy obowiązywały od roku szkolnego 1996/1997. W roku 1998 uchwalono ustawę edukacyjną, która od 1999 r. wprowadzała stopniowo bilingwiczny model nauczania. Od 2004 r. wszystkie szkoły mniejszościowe musiały przeprowadzić minimum 60% zajęć w języku łotewskim oraz przejść na łotewski system oceniania. Od 2007 r. egzaminy szkolne przygotowywane są wyłącznie w języku łotewskim⁵³.

Wspomniane zmiany stanowiły część szeroko zakrojonego Narodowego Programu Integracji (wszedł on w życie w 2001 r.), który zakładał umożliwienie rosyjskojęzycznej młodzieży stopniowego wdrażania się w państwowy system edukacyjny poprzez ułatwienie nauki języka łotewskiego. Program nie forsował akulturacji, co więcej, stwarzał uczniom szkół mniejszościowym możliwość pogłębienia wiedzy o kulturze i języku ojczystym. Jego długofalowym celem było zwiększenie grona osób posługujących się językiem państwowym, identyfikujących się z państwem łotewskim⁵⁴.

3.3. Polityka wobec pamięci jako element łotewskiej polityki etnicznej

Spory rosyjsko-łotewskie odnośnie do statusu mniejszości rosyjskojęzycznej na Łotwie łączą się z problemem współistnienia na obszarze poradzieckim dwóch radykalnie odmiennych modeli polityki wobec pamięci: modelu desowietyzacyjnego i modelu neo-

1080/01434630508668413; J. Zieliński, *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2004, s. 107.

⁵² Por.: A. Wierzbicki, *Etniczność i narody...*, s. 237.

⁵³ T. Malmlöf, *The Russian Populations...*, s. 54 i nast.

⁵⁴ A. Priedīte, *Surveying Language Attitudes...*, s. 411. Szerzej o tym problemie: R. Runiewicz-Jasińska, *Polityka oświatowa państw nadbałtyckich (Litwy, Łotwy, Estonii)*, Toruń 2005, s. 55-62. Zob. też: T. Stępniewski, *The EU's Eastern Partnership and the Way Forward after Riga*, „International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs” 2015, Vol. 24, nr 1-2, s. 17-27; tenże, *Cele rosyjskiej inwazji i okupacji na Ukrainie oraz reakcja Zachodu i Europy Środkowej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, R. 12, z. 5: *Rosja Putina – Ukraina – Europa: geopolityka, bezpieczeństwo, gospodarka*, s. 13-24.

imperialnego. W dobie rządów Władimira Putina stosunek wobec zmitologizowanej przeszłości sowieckiej, stanowiącej istotny komponent współczesnej tożsamości państwowej Federacji Rosyjskiej, zyskał status ważnej determinanty polityki zagranicznej. Państwa dążące do utrzymania dobrych stosunków z Kremlem muszą przyjąć reifikowaną wizję sowieckiej przeszłości (uzasadniającą *implicite* dominację rosyjską na obszarze poradzieckim), zaś państwa decydujące się na forsowanie modelu desowietyzacji powinny mieć świadomość szeregu konsekwencji wynikających z takiej wizji polityki. W wariantcie minimalistycznym może ona doprowadzić do istotnego pogorszenia stosunków politycznych z Federacją Rosyjską. W wariantcie maksymalistycznym zakończyć się nawet interwencją wojsk rosyjskich (*vide* wojna rosyjsko-gruzińska z 2008 r., kryzys ukraiński rozpoczęty w 2014 r.)⁵⁵.

Od momentu ogłoszenia niepodległości władze łotewskie z rozmysłem prowadzą politykę desowietyzacji, stanowiącą jeden z kluczowych elementów umacniania własnej suwerenności i tożsamości państwowej. Pośrednio działania te uzasadniają również dyskryminacyjną politykę etniczną Republiki Łotewskiej. Rzutuje to w sposób oczywisty na kontakty polityczne z Federacją Rosyjską i relacje społeczne wewnątrz państwa. Podział na zwolenników i przeciwników desowietyzacji pokrywa się mniej więcej z podziałami etnicznymi: jej zwolennikami są najczęściej obywatele łotewskojęzyczni, przeciwnikami – ludność rosyjskojęzyczna. Zantagonizowane strony starają się stworzyć stereotypowy obraz przeciwnika: Łotysze ukazywani są jako radykalni nacjonalisci, czasami wręcz faszysty, a ludność rosyjskojęzyczna jako sowieccy okupanci⁵⁶.

Utrzymują się także wyraźne różnice w ocenie kluczowych z punktu widzenia Łotwy wydarzeń historycznych. Przykładowo, w 2008 r. 55% rosyjskojęzycznych mieszkańców Republiki Łotewskiej uważało, że Łotwa przyłączyła się do ZSRR dobrowolnie, tylko 17% respondentów twierdziło, że nastąpiło to w konsekwencji sowieckiej inwazji. Wśród osób łotewskojęzycznych te proporcje przedstawiają się zupełnie inaczej (11% do 69%). Należy jednak podkreślić, że wyrazistość podziału zależy w dużym stopniu od wieku respondentów. Młodszy przedstawiciele mniejszości rosyjskojęzycznej odnoszą się z większym zrozumieniem do stanowiska łotewskiego. To może świadczyć o częściowym sukcesie polityki edukacyjnej⁵⁷.

⁵⁵ Por.: S. White, V. Feklyunina, *Identities and Foreign Policies in Russia, Ukraine and Belarus: The Other Europes*, New York, s. 2-30.

⁵⁶ Próba odpowiedzi na tak formułowane slogany był rosyjski film propagandowy *Ja, rosyjski okupant* (Я Русский оккупант). Okres sowiecki ukazano w nim jako czas skoku cywilizacyjnego i dynamicznego rozwoju gospodarczego państw nadbałtyckich. Skończył się on rzekomo po wejściu Litwy, Łotwy i Estonii do Unii Europejskiej. Obecnie, zdaniem twórców filmu, państwa te specjalizują się głównie w produkcji konserw rybnych, przez co część ludności zmuszona jest do wyjazdu za pracę na Zachód, gdzie rzekomo najczęściej czyści toalety.

⁵⁷ V. Zelče, *History – Responsibility – Memory: Latvia's Case*, [w:] *Latvia Human Development Report 2008/2009. Accountability and Responsibility*, red. J. Rozenvalds, I. Ijabs, Riga 2009, s. 58; A. Cheskin, *History, Conflicting Collective Memories, and National Identities: How Latvia's Russian-speakers Are Learning to Remember*, „Nationalities Papers” 2012, Vol. 40, nr 4, s. 565-580, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2012.685062>.

Polaryzacja społeczeństwa łotewskiego uwidacznia się wyraźnie w czasie obchodów dnia pamięci Łotewskiego Legionu Waffen-SS (16 marca). Marsze weteranów i ich sympatyków wywołują co roku falę protestów społeczności rosyjskojęzycznej i organizacji żydowskich. Czasami w ich trakcie dochodzi do brutalnych starć⁵⁸. Władze starają się studzić nastroje i oficjalnie odcinają się od uroczystości. Jednak brak stanowczych działań sprawia, że często są oskarżane o ciche wspieranie neonazistów.

Podobne napięcia towarzyszą obchodom Dnia Zwycięstwa (9 maja), które ze święta weteranów przerodziły się w manifestację polityczną mniejszości rosyjskojęzycznej. Począwszy od 2005 r., powtarzają się w Rydze starcia manifestantów ostentacyjnie eksponujących symbolikę sowiecką z łotewskimi radykałami. Sytuację dodatkowo zaogniło przejście władzy w stolicy w 2009 r. przez Centrum Zgody, oficjalnie wpierające pro-rosyjskich manifestantów⁵⁹.

Przedstawiciele mniejszości rosyjskojęzycznej niejednokrotnie podkreślali, że Łotwa zawdzięcza Związkowi Radzieckiemu wyzwolenie spod okupacji nazistowskiej, a okres radziecki był czasem rozkwitu miejscowego przemysłu i gospodarczej prosperity. Z tej przyczyny dyskryminacyjna polityka etniczna Łotwy jest nieuzasadniona i niesprawiedliwa. Strona łotewska podważa te argumenty i kładzie nacisk na przywrócenie pamięci o ofiarach reżimów totalitarnych i demitologizuje sowiecką przeszłość. Jedną z inicjatyw zmierzających w tym kierunku było powołanie Fundacji Muzeum Okupacji, która dzięki zbiorcom i dotacjom państwowym uruchomiło Muzeum Okupacji Łotwy. Ekspozycja tej placówki oraz opracowywane tam publikacje naukowe mają istotne znaczenie edukacyjne. Dostarczają także argumentów w dyskursie historycznym na temat roli władz sowieckich w dziejach Łotwy. Muzeum usytuowane jest w centrum Rygi, każdy w nim może bezpłatnie obejrzeć ekspozycje i zaopatrzyć się w darmowe materiały przygotowane w kilku językach⁶⁰.

Kolejnym ważnym elementem nowej polityki wobec pamięci jest prezydencka Komisja Historyków Łotwy powołana w roku 1998. Podobnie jak Muzeum Okupacji Łotwy wzięła ona na siebie trud opracowania „białych plam” w historiografii łotewskiej, w tym również zagadnień, które budzą najwięcej kontrowersji (m.in. problem uczestnictwa miejscowej ludności w zbrodniach nazistowskich). Rdzeń komisji stanowią badacze łotewscy, ale w jej pracach uczestniczą także specjaliści z zagranicy⁶¹.

Ciekawą próbą nagłaśniania problemu nierozliczonych zbrodni sowieckich była anglojęzyczna produkcja *Soviet Story* z 2008 r. Budzący wiele skrajnych emocji film spotkał się z ostrym protestem władz rosyjskich, odrzucających główne przesłanie dokumentu – zrównanie zbrodni sowieckich i nazistowskich. Jeszcze w 2008 r. opublikowana została książka Aleksandra Diukowa „*Soviet Story*”. *Mechanizm kłamstwa* –

⁵⁸ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 493-496.

⁵⁹ *The Geopolitics of History in Latvian-Russian Relations*, red. N. Muižnieks, Riga 2011, s. 123-128.

⁶⁰ Szerzej o muzeum zob.: A. Velmet, *Occupied Identities: National Narratives in Baltic Museums of Occupations*, „Journal of Baltic Studies” 2011, Vol. 42, nr 2, s. 192-193, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01629778.2011.569065>.

⁶¹ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 497-500.

jednoznacznie krytykująca rzetelność naukową produkcji. Dodatkowo, w tym samym roku wydano zakaz emisji filmu w Federacji Rosyjskiej, a w Moskwie organizowano manifestacje, na których palono kukły z podobizną reżysera – Edvinsa Šnore⁶².

Kontrowersje związane z produkcją *Soviet Story* dowodzą, że popularyzacja własnej wizji przeszłości jest jednym z kluczowych elementów polityki Kremla wobec państw obszaru poradzieckiego⁶³. Federacja Rosyjska od lat stara się dyskredytować łotewską politykę wobec pamięci, jednoznacznie krytykując wszystkie próby obarczania władz sowieckich winą za zbrodnie na ludności łotewskiej. Priorytetem Moskwy jest także ochrona pomników i symboliki radzieckiej, cmentarzy wojskowych i innych materialnych śladów obecności sowieckiej w państwie⁶⁴. Z tego względu podejmowane przez Łotwę próby ukazywania ciemnych stron sowieckiej przeszłości spotykają się z natychmiastową reakcją władz rosyjskich. Wpływa to istotnie na skuteczność i zakres podejmowanych działań.

4. BILANS ŁOTEWSKIEJ POLITYKI ETNICZNEJ

Polityka etniczna Republiki Łotewskiej w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości powodowana była obawami o zdominowanie życia społecznego i politycznego młodego państwa przez ludność rosyjskojęzyczną. Restrykcyjne przepisy miały umożliwić Łotwie wejście na drogę liberalnych reform rynkowych oraz integrację ze strukturami euroatlantyckimi. Warto przy tym podkreślić, że wyłączenie mniejszości rosyjskojęzycznej z łotewskiego życia politycznego traktowano jako rozwiązanie czasowe. Celem długookresowym była możliwie szybka naturalizacja i integracja społeczna osób pozbawionych obywatelstwa. I chociaż początkowo polityka naturalizacyjna nie spełniała pokładanych w niej nadziei, to z czasem liczba osób przyjmujących obywatelstwo łotewskie rosła, by w 2014 r. przekroczyć 140 tys.

Podobnymi sukcesami może pochwalić się łotewska polityka edukacyjna. Według danych Centralnego Urzędu Statystycznego Łotwy do 2000 r. liczba przedstawicieli mniejszości etnicznych nieznających języka łotewskiego spadła z ponad miliona do około 500 tys.⁶⁵, a w 2008 r. aż 93% mieszkańców Łotwy legitymowało się lepszą lub gorszą znajomością języka łotewskiego⁶⁶. Nie rozwiązało to oczywiście wszystkich problemów. W dalszym ciągu osoby pozbawione obywatelstwa w ogromnej większości nie uważają Łotwy za swoją ojczyznę (odmiennego zdania jest zaledwie 20% przedstawicieli tej grupy), niemniej jednak istotny wzrost liczby mieszkańców władających języ-

⁶² A. Дюков, „*The Soviet Story*”. Механизм лжи, Москва 2008, s. 120.

⁶³ Szerzej: T. Stryjek, *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014, s. 191-200, *Współczesne Społeczeństwo Polskie Wobec Przeszłości*, 7.

⁶⁴ *The Geopolitics of History...*, s. 120-122.

⁶⁵ H.M. Morris, *EU Enlargement and Latvian Citizenship Policy*, „Journal of Ethnopolitics and Minority Issue in Europe” 2003, nr 1, s. 29. Szerzej o łotewskim systemie edukacji zob.: R. Runiewicz-Jasińska, *Polityka oświatowa...*, s. 50-86.

⁶⁶ J. Więclawski, *The Case of the Russians...*, s. 127.

kiem łotewskim rodzi nadzieję, że z czasem grupa osób zintegrowanych stopniowo się powiększy⁶⁷.

Największym wyzwaniem będzie skuteczna implementacja polityki integracji społecznej niesprowadzająca się wyłącznie do polityki naturalizacyjnej, lecz angażująca mniejszość rosyjskojęzyczną w życie społeczne i polityczne Republiki. Jest to sprawa o tyle kluczowa, że w ostatnich latach obserwujemy utrwalanie się podziału łotewskiej sceny politycznej na ugrupowania „łotewskie” i „rosyjskie”, przy jednoczesnym wyrażenym wzroście popularności tych drugich⁶⁸. Może to świadczyć o tym, że proces integracji w wielu przypadkach ma charakter powierzchowny.

Co więcej, skuteczność polityki integracyjnej może istotnie warunkować bezpieczeństwo narodowe Republiki Łotewskiej w kontekście neoimperialnej polityki Federacji Rosyjskiej wobec obszaru posowieckiego. W ostatnich latach duży niepokój budzi aktywność rosyjskiej propagandy rozpowszechnianej za pośrednictwem kontrolowanych przez Rosjan mediów. Władze państw nadbałtyckich obecnie nie są w stanie skutecznie same jej przeciwdziałać, a pomoc Unii Europejskiej i Sojuszu Północnoatlantyckiego jest dalece niewystarczająca⁶⁹.

Oczywiście aktywność rosyjskiej propagandy na Łotwie to tylko element szerszej polityki Kremla wobec państw nadbałtyckich. Władze Federacji Rosyjskiej, dążąc do umocnienia swoich wpływów w regionie, od lat wykorzystują kwestię mniejszości rosyjskojęzycznej. Jednak działania dyplomatyczne, skargi kierowane do międzynarodowych instytucji czy organizacji zajmujących się ochroną praw człowieka nie wpłynęły w sposób znaczący na kształt łotewskiej polityki etnicznej. Równie nieistotna była bezpośrednia pomoc kierowana do mniejszości rosyjskojęzycznej, zniesienie obowiązku wizowego w 2008 r. oraz akcja paszportyzacji⁷⁰. Jak dowodzą badania socjologiczne, zdecydowana większość populacji rosyjskojęzycznej, nawet jeżeli jednoznacznie krytykuje łotewską politykę etniczną, nie identyfikuje się z narodem rosyjskim i nie wiąże swojej przyszłości z Federacją Rosyjską – jeżeli jest skłonna opuścić Łotwę, to w poszukiwaniu pracy zdecydowanie wybiera kierunek zachodni⁷¹.

Podsumowując, należy podkreślić, że związki relacyjne zachodzące między ludnością rosyjskojęzyczną na Łotwie i Federacją Rosyjską nie są na tyle silne, by władze rosyjskie były w stanie realnie kształtować postawy rosyjskojęzycznej mniejszości na Łotwie. I wszystko wskazuje na to, że w najbliższym czasie transnarodowe więzy rosyjsko-łotewskie będą ulegały dalszemu osłabieniu. Coraz więcej elementów łączy państwa nadbałtyckie ze zjednoczoną Europą. Nawet rosyjscy badacze dostrzegają wagę przemian społecznych zachodzących w obrębie mniejszości rosyjskojęzycznej w państwach

⁶⁷ S. Baltruška, I. Indāns, K. Krūma, *Enacting Non-citizenship...*, s. 11.

⁶⁸ J. Więclawski, *The Case of the Russians...*, s. 127-129.

⁶⁹ *Manufacturing Enemy Images? Russian Media Portrayal of Latvia*, red. N. Muižnieks, Rīga 2008, s. 27-34.

⁷⁰ *The „Humanitarian Dimension”...*, s. 164-166.

⁷¹ A. Ivlevs, *Minorities on the Move? Assessing Post-enlargement Emigration Intentions of Latvia's Russian Speaking Minority*, „The Annals of Regional Science” 2013, Vol. 51, nr 1, s. 41, [online] <http://dx.doi.org/10.1007/s00168-012-0534-0>.

nadbałtyckich. Niektórzy określają tę kategorię ludności terminem „euro-Rosjanie”, dodając, jak procesy integracyjne, mieszane małżeństwa i członkostwo w Unii Europejskiej istotnie wpływają na proces samoidentyfikacji mniejszości rosyjskojęzycznej⁷². Rodzi to nadzieję, że napięcia międzyetniczne będą stopniowo słabły i coraz większa grupa przedstawicieli mniejszości rosyjskojęzycznej będzie uważała Łotwę za swoją ojczyznę.

Pomimo pewnych braków łotewska polityka emigracyjna, naturalizacyjna i integracyjna powoli przynosi założone rezultaty i efekcie zachęca coraz większą grupę przedstawicieli młodego pokolenia ludności rosyjskojęzycznej do partycypacji w życiu społecznym i ekonomicznym państwa. Nic nie wskazuje na to, by w najbliższych dekadach trend ten uległ zmianie.

BIBLIOGRAFIA

- Baltruks S., Indāns I., Krūma K., *Enacting Non-citizenship in Latvia: Challenges to National and European Frameworks*, ENACT Consortium, Brussels 2009.
- Brubaker R., *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, przeł. J. Łuczyński, Kraków 1998, *Zmieniająca się Europa* '89.
- Cheskin A., *History, Conflicting Collective Memories, and National Identities: How Latvia's Russian-speakers Are Learning to Remember*, „Nationalities Papers” 2012, Vol. 40, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2012.685062>.
- Citizenship Law*, [online] http://www.vvc.gov.lv/export/sites/default/docs/LRTA/Likumi/Citizenship_Law.doc.
- Commercio M.E., *Russian Minority Politics in Post-Soviet Latvia and Kyrgyzstan. The Transformative Power of Informal Network*, Philadelphia 2010, *National and Ethnic Conflict in the 21st Century*.
- Dreifelds J., *Latvia in Transition*, New York 1996.
- The Geopolitics of History in Latvian-Russian Relations*, red. N. Muižnieks, Riga 2011.
- Grigas A., *Russia-Baltic Relations after Crimea's Annexation: Reasons for Concern?*, 2014, *Cicero Foundation Great Debate Paper*, nr 14/05.
- The History of the Baltic Countries*, red. Z. Kiaupa i in., Tallinn 2002.
- Human Rights Watch, *Laws of Attrition. Crackdown on Russia's Civil Society after Putin's Return to the Presidency*, 24 IV 2013.
- The „Humanitarian Dimension” of Russian Foreign Policy toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States*, red. G. Pelnēns, Riga 2010.
- Ivļevs A., *Minorities on the Move? Assessing Post-enlargement Emigration Intentions of Latvia's Russian Speaking Minority*, „The Annals of Regional Science” 2013, Vol. 51, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1007/s00168-012-0534-0>.
- Ivļevs A., King R.M., *From Immigrants to (Non-)citizens: Political Economy of Naturalisations in Latvia*, „IZA Journal of Migration” 2012, Vol. 1, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1186/2193-9039-1-14>.

⁷² Р. Симонян, *Россия и страны Балтии. Две модели социального развития*, Москва 2009, s. 158-177.

- Jagusiak B., *Systemy polityczne krajów nadbałtyckich*, Warszawa 2013.
- Jansons A., *Ethnopolitics in Latvia: Ethnopolitical Activities of State Institutions and Non-governmental Organisations and their Influence on the Social Integration Process*, „Ethnicity Studies” 2003.
- Jeffries I., *The Countries of the Former Soviet Union at the Turn of the Twenty-First Century. The Baltic and European States in Transition*, New York 2004.
- Kasekamp A., *Historia państw bałtyckich*, przeł. A. Żukowska-Maziarska, Warszawa 2013.
- King V.O., *Latvia's Unique Path toward Independence: The Challenges Associated with the Transition from a Soviet Republic to an Independent State*, „International Social Science Review” 2012, Vol. 87, nr 3/4.
- Kosienkowski M., *Strategia adaptacyjna Federacji Rosyjskiej wobec państw bałtyckich*, Toruń 2006.
- Kremlin's Millions: How Russia Funds NGOs in Baltics*, Delfi, 4 IX 2015, [online] <http://en.delfi.lt/nordic-baltic/kremlins-millions-how-russia-funds-ngos-in-baltics.d?id=68908408>.
- Kudors A., *Russian Soft Power and Non-Military Influence: The View from Latvia*, [w:] *Tools of Destabilization. Russian Soft Power and Non-military Influence in the Baltic States*, red. M. Winnerstig, Stockholm 2014, FOI-R-3990-SE.
- Kwiecień R., *Tożsamość Litwy, Łotwy i Estonii w świetle prawa międzynarodowego*, „Studia i Materiały” (Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych) 1997, nr 5.
- Laitin D.D., *Identity in Formation. The Russian-speaking Populations in the Near Abroad*, Ithaca 1998, *Wilder House Series in Politics, History and Culture*.
- Lottmann A., *No Direction Home: Nationalism and Statelessness in the Baltics*, „The Texas International Law Journal” 2008, Vol. 43, nr 3.
- Makowski Ł., *System polityczny Łotwy i jego związki ze sferą gospodarczą w dobie trzeciej fali demokratyzacji*, Toruń 2010.
- Malmöf T., *The Russian Populations of Latvia – Puppets of Moscow? Defence Analysis*, Stockholm 2006, FOI-R, 1975.
- Manufacturing Enemy Images? Russian Media Portrayal of Latvia*, red. N. Muižnieks, Riga 2008.
- Morris H.M., *EU Enlargement and Latvian Citizenship Policy*, „Journal of Ethnopolitics and Minority Issue in Europe” 2003, nr 1.
- Muižnieks N., *Russian Foreign Policy towards „Compatriots” in Latvia*, [w:] *Latvian-Russian Relations. Domestic and International Dimensions*, red. tenże, Riga 2006.
- Natoli K., *Weaponizing Nationality: An Analysis of Russia's Passport Policy in Georgia*, „Boston University International Law Journal” 2010, Vol. 28, nr 2.
- Poppe E., Hagendoorn L., *Types of Identification among Russians in the „Near Abroad”*, „Europe-Asia Studies” 2001, Vol. 53, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/09668130123914>.
- Priedite A., *Surveying Language Attitudes and Practices in Latvia*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development” 2005, Vol. 26, nr 5, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01434630508668413>.
- Runiewicz-Jasińska R., *Polityka oświatowa państw nadbałtyckich (Litwy, Łotwy, Estonii)*, Toruń 2005.
- Russians Dominate Latvian Residency Permits*, LMS, 24 VII 2014, [online] <http://www.lsm.lv/en/article/societ/society/statistical-image-of-russians-in-latvia.a92444>.

- Sozański J., *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii (międzynarodowy zarys porównawczy sytuacji w latach 1918-1940 oraz 1990-1996)*, Warszawa 1998.
- Stępniewski T., *Cele rosyjskiej inwazji i okupacji na Ukrainie oraz reakcja Zachodu i Europy Środkowej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, R. 12, z. 5: *Rosja Putina – Ukraina – Europa: geopolityka, bezpieczeństwo, gospodarka*.
- Stępniewski T., *The EU's Eastern Partnership and the Way Forward after Riga*, „International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs” 2015, Vol. 24, nr 1-2.
- Stępniewski T., *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin 2011.
- Stępniewski T., *Polityka bezpieczeństwa Ukrainy po 2010 roku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, R. 11, z. 2: *Słowiański trójkąt: Rosja, Ukraina, Białoruś*.
- Stryjek T., *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014, *Współczesne Społeczeństwo Polskie Wobec Przeszłości*, 7.
- Stryjek T., *Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy*, [w:] G. Motyka i in., *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953*, Gdańsk–Warszawa 2012.
- Szabaciuk A., *Estoński i łotewski ruch narodowy w okresie przedrusyfikacyjnym*, „Studenckie Zeszyty Historyczne UJ” 2008, z. 15.
- Szporluk R., *Imperium, komunizm i narody. Wybór esejów*, przeł. Sz. Czarnik, A. Nowak, Kraków 2003, *Arkana Historii*.
- Velmet A., *Occupied Identities: National Narratives in Baltic Museums of Occupations*, „Journal of Baltic Studies” 2011, Vol. 42, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01629778.2011.569065>.
- White S., Feklyunina V., *Identities and Foreign Policies in Russia, Ukraine and Belarus: The Other Europes*, New York 2014.
- Wierzbicki A., *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna*, Warszawa 2014.
- Więclawski J., *The Case of the Russians in Latvia and the Need of the Comprehensive Research Approach in Contemporary International Relations*, „International Journal of Social Science Research” 2015, Vol. 3, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.5296/ijssr.v3i1.6917>.
- Więclawski J., *Perspektywy procesów naturalizacji i integracji społecznej w Republice Łotewskiej*, Warszawa 2003, *Opinie (MSZ, Departament Strategii i Planowania Polityki Zagranicznej)*, 60.
- Zelče V., *History – Responsibility – Memory: Latvia's Case*, [w:] *Latvia Human Development Report 2008/2009. Accountability and Responsibility*, red. J. Rozenvalds, I. Ijabs, Riga 2009.
- Zenderowski R., Chałupczak H., Baluk W., *Polityka etniczna: próba teoretycznej konceptualizacji*, [w:] *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. ciż, Lublin 2015.
- Zieliński J., *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2004.
- Блейере Д. и in., *История Латвии: XX век*, Рига 2005.
- Выхованец О., Журавский А., *Проблема возвращения соотечественников*, [w:] *Миграция в России 2000-2012*, red. И. Иванов, т. 1, cz. 1, Москва 2013.

Дюков А., „*The Soviet Story*”. Механизм лжи, Москва 2008.

Матулионис А., Фреюте М., *Идентичность русской этнической группы и ее выражение в Литве и Латвии. Сравнительный аспект*, „Мир России” 2014, nr 1.

Симонян Р., *Россия и страны Балтии. Две модели социального развития*, Москва 2009.

Dr Andrzej SZABACIUK – historyk i politolog, adiunkt w Instytucie Nauk Politycznych i Spraw Międzynarodowych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół szeroko rozumianej problematyki wschodniej, głównie polityki migracyjnej, etnicznej i religijnej państw poradzieckich, sytuacji mniejszości narodowych i religijnych oraz roli Kościoła katolickiego w życiu społeczno-politycznym państw dawnego bloku wschodniego. Autor monografii *Rosyjski Ulster. Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji wobec Królestwa Polskiego w latach 1863-1915* (Lublin 2013). Współredaktor: Ислам на Северном Кавказе: История и вызовы современности (Люблин–Майкоп 2014) i Безопасность на постсоветском пространстве: новые вызовы и угрозы – *Security of the Post-Soviet Region: new Challenges and Threats* (Люблин–Москва 2014).